

B. SZABÓ JÁNOS

Vázlat egy ellenségkép történetéről I.

A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621

A társadalommá szerveződő emberiség közösségeinek csoporttudatában a kezdetektől napjainkig igen jelentős hely illeti meg a különböző, kívülállókkal szemben ellenséges attitűdöket és az ezekhez társuló – vélt vagy valós – ismereteket, történeti emlékeket. Ezek együttese, az ún. ellenségkép igen jelentős mértékben növeli a csoportok kohézióját, s ezért fontos szerepe volt a közösségek korai történetében a fennmaradásért vívott küzdelmekben. A köztudatba spontán beépülő ellenségképek ugyan sokat szelídültek, de éppen eléggé életerősek maradtak ahhoz, hogy a kora újkorban születő modern államok riválisaikkal szemben saját létük legitimálására használják fel ezeket. A kor nagy változásait – a nyomtatás és az olvasás képességének egyre szélesebb körű elterjedését – felhasználva a hatalom véleményformáló igénye és lehetősége a szűk politikai elit köreitől továbbterjedt a társadalom kicsi s addig meglehetősen zárt sejtjei felé.¹ Bár néhány „klasszikusnak” számító kölcsönös európai ellenségkép (pl. a német–francia, vagy a dán–svéd) talán már elhalványulófélben van, ám a világ számos pontján egyre korszerűbb technikai eszközökkel felvértezve, egyre kifinomultabb kommunikációs eljárásokkal mind a mai napig életben tartanak tradicionális ellenségképeket, vagy épp újakat kreálnak.

A mai magyar köztudat sem mentes korábbi ellenségképek maradványaitól. A jelenség régebbi formájáról azonban sok vonatkozásban többet árulhat el a mára már pusztán történeti jelentőséggel bíró ellenségképek vizsgálata. Egy 1983-ban végzett szociálpszichológiai felmérés szerint arra a kérdésre, hogy „mely népek ártottak a magyaroknak, akiknek a magyarok nem ártottak”, a megkérdezettek túlnyomó többsége a törököket, a németeket és az osztrákokat jelölte meg.² Meglepő módon a tatárok neve fel sem bukkant a publikált válaszok között, holott a népi emlékezet a törökök mellett néhány évtizede még őket is a „főellenségek” közé sorolta.³ Így a róluk kialakult ellenségkép ideális tárgya lehet egy történeti vizsgálódásnak.

Tatár néven említett különböző népek ártó ellenségként a 13. századtól a 18. század elejéig szinte folyamatosan jelen voltak az ország történelmében, s ennek következtében a magyar köztudatban is. Azonban a köztudatban élő kép e „tatárok” magyarországi tevékenységének megszűnése után sem foszlott szét rögtön, hanem lassú változásokon ment keresztül, míg mára odáig fakult, hogy manapság csupán az iskolai történelemkönyvek lapjain, vagy Petőfi Sándor János vitéz című költeményében bukkan rá az olvasó e „kutyafejű” népségre.

Ez a folyamat Erdélyben némileg másként alakult. Ott a tatárok emléke korábban is sokkal élénkebb volt, szinte egyedül testesítették meg a „főellenséget”.⁴ Ez valószínűleg abból fakad, hogy Erdély keleti fekvése és határvidék jellege miatt intenzívebb kapcsolatban állt a határokon túl élő, tatárnak nevezett népekkel, mint az ország belső területei, illetve az ottani magyarság viszonylagos elszigeteltsége kedvezett az így kialakult tatárkép tartósabb fennmaradásának. E két szempont, és a hazai viszonyokhoz képest bőségesnek tűnő források Erdély kiemelését indokolják a vizsgálódások kezdetén. (A korai évszázadok forrásainak hiányosságai miatt, illetve a későbbi időszak párhuzamainak érzékeltetése végett azonban sok esetben szükségesnek tűnt más területre vonatkozó forrásokat is felhasználni.)

A térbeli lehatárolás mellett a források adottságai miatt célszerű három részre bontani az ellenségkép kialakulásának és elhalványulásának nagyívű folyamatát. Bár-

mennyire is fontos a korai időszak (a 13–16. sz.), ezekből az évszázadokból sajnos csupán forrástörödékek használhatók fel a tatárkép rekonstrukciójához. (Ezek széles skálája azonban a krónikarészletektől és szentek legendáitól a templomi falfestményekig és az egyszerű kályhacsempéig terjed.) Az intenzív politikai és katonai kapcsolatok korából, a 17. századból, már meglehetősen sok verses emlék és terjedelmes levelezési anyag maradt fenn. A 18. századtól napjainkig terjedő időszakra viszont – amikor egyre inkább elhalványult a hús-vér ellenség emléke, és történeti tapasztalatok mesés elemekkel keveredtek – a hazai etnográfia által végzett történeti mondatutató anyaga kínálkozik a legígéretesebb forrásnak. Mivel még a három csoport eddig feldolgozott forrásai alapján elkészíthető vázlat is túl terjedelmes lenne, a jelen tanulmány keretei között csupán a téma felvezetése, azaz az első időszak minél teljesebb feldolgozása tűzhető ki célul. Ennek időhatárai többé-kevésbé történeti eseményekhez köthetők. Kezdőpontnak az „első tatárjárásnak” nevezett 1241-es mongol támadás kínálkozik, a végpont meghatározásánál viszont önkényesnek tűnhet az 1621-es dátum. Ez esetben azért esett a választás erre az évre, mert ekkor zárult le Erdély történetében egy – a tizenöt éves háború kezdetétől Bethlen Gábor uralmának első feléig tartó – időszak, aminek politikai ellentétei nyomán a „tatárokról” hosszú idő után ismét közvetlen tapasztalatokat szerzett az erdélyi lakosság.

A tatárok megjelenése

A tatárokról először a VIII. századi ótörök Orhoni feliratok tudósítanak. E mongol nép két törzsszövetsége akkor a Kerulen folyó vidékén élt, s a 13. század elejéig itt voltak szállásterületeik. E század elején azonban a mongol törzseket egyesítő Dzsingisz kán legyőzte az ellenálló tatárokat, s a törzs teljes felnőtt férfi népességét kiirtatta, a nőket és gyermekeiket pedig szétosztotta a többi törzs között.⁵ Európában a 13. századi nagy mongol támadás nyomán vált ismertté a tatár név, ami nyelvtörténetünk szerint besenyő vagy kun közvetítéssel került a magyar nyelvbe. Ezt a lehetőséget a történeti adatok is megerősítik.⁶ 1222-ben, amikor először jelentek meg a mongol birodalom hadai Európában, elsőként a jászokkal és a kun törzsekkel csaptak össze, s a menekülő kunok vitték szét az addig ismeretlen ellenség hírért a környező államokba. Az oroszok számára akkor még teljesen idegenek voltak a steppéről érkező új támadók: „A 6732. évben bűneink miatt ismeretlen népek érkeztek, akikről senki sem tudja világosan, hogy kik, és hogy honnan jöttek, milyen a nyelvük, milyen törzshöz tartoznak, és mi a hitük. Tatároknak nevezik őket, egyesek taurmennek, mások besenyőnek mondják őket. Ismét mások azt állítják, hogy ezek azok (ti. az izmailiták), akikről Method patarai püspök azt állítja, hogy az Efvov-sivatagból költöztek ki.”⁷ A tudós orosz szerzetesek egy ideig még ragaszkodtak az ekkor született bibliai elnevezéshez és eredeztetéshez, s nyugat felé is ezt terjesztették a mongolokról. Julianus barátunk második útján épp úgy ezt beszélte el egy orosz szerzetes, mint a lyoni zsinat előtt Pjotr Akerovics kijevei metropolita.⁸

Európában mégsem az izmailita név vált közkeletűvé, hanem a tartar elnevezés. A latin szövegekben szereplő szóban az r betű betoldása árulkodik e név sikerének okáról. Ez a forma ugyanis mind hangzásában, mind jelentésében a már jól ismert Tartarus (alvilág) szóhoz kapcsolódott.⁹ Ez oly hamar és oly mélyen meggyökeresedett, hogy még az eltérő önelnevezéssel való szembesülés sem tudta megváltoztatni. Jó példa erre Plano Carpini híres útibeszámolójának címe: „Kezdődik az általunk tatároknak nevezett mongolok históriája”. Albericus de Trois-fontanes évkönyvéből az is kiderül, hogy a felbukkanó új népet, amelyet kezdetben nyugaton János és Dávid papkirály népének tartottak, elsőként a magyarok és kunok nevezték tatároknak.¹⁰

A források tehát megerősítik a nyelvtörténészek fentebb idézett állítását. Ám ezek után is kérdés marad, miért nevezték a kunok és a magyarok a mongolokat tatároknak? Miért illették volna magukat e népek előtt Dzsingisz kán harcosai a húsz évvel korábban legyőzött, szétszört törzs nevével? Mivel már Magyarországra is a kunok hozták a mongol támadás híreit, lehetséges, hogy a felelet a kun – azaz a keleti világban kipszak néven ismert – törzsek múltjában keresendő. Gardizi leírása szerint a nyugat-szibériai kimek birodalomban a kipszakok és egyes nyugatra sodródott tatár néptörzsek már együtt éltek a 11. században. Sőt, a kipszakok kiválása után is vannak még nyomai a kipszak–tatár együttlésnek. A kunok talán ennek nyomán nevezhették a mongol nyelvű népeket tatároknak.¹¹

Ennek ellenére a kunokkal régóta kapcsolatban álló magyarok zöme mit sem tudott 1241 előtt az akkor már tatár néven emlegetett mongolokról. Hiába rendelkezett IV. Béla és környezete Julianus utazásai és a kunok révén kortársaihoz képest pontos ismeretekkel, a keleti határok mentén élő népekről szerzett korábbi tapasztalatok kételkedővé tették a nemességet az új ellenség felől érkező híresztelések iránt, hiszen a nagy nomád betörések rég szüneteltek, s az új támadást megelőző időszakban már csak a keleti határvidéken voltak kisebb összetűzések a kunokkal. A tatár névhez ekkor még bizonyosan nem társult semmiféle rettegett, félelmetes ellenség képzelet.¹²

Az 1241–42. évi mongol támadás új helyzetet teremtett. Az újabb történeti kutatások ugyan már „csak” 15–20 százalékra becsülik az összlakosság pusztulását, de a mongolok átvonulásának kitétt területeken ez az arány jóval nagyobb lehetett. Erdélyben 1242-ben Gyulafehérvár körül nyolc napi járóföldre a néptelen, elpusztult vidéken csak a leégett templomok tornyai kalauzolták a vándort, s Gyulafehérvárott sem talált egyebet a templomok és házak romjai között heverő temetetlen csontoknál.¹³ Az esemény olyan jelentőséget kapott a túlélők emlékezetében, hogy sokan egyfajta új időszámítás kezdetét jelölték a „tatárjárás” évével. A nyelvészet és a néprajz eredményei alapján biztosra vehető, hogy az őket követő újabb generációk emlékezetébe is bevésődött ez a trauma, ám ennek nyomait teljesen elfedték a népi emlékezetben a későbbi pusztulások és menekülések egymásra rétegződő emlékei. Valószínűleg már a „tatárjárás” élményei is a korábbi élmények nyomán kialakult sémákban rögzültek, mint ahogy ez később a török hódoltság és 1848–49 élményeivel történt.¹⁴ Csak a biblikus műveltséggel rendelkező elit tagjai hagytak hátra néhány olyan emléket, amelyek biztosan az 1241-es mongol támadáshoz kötődnek, s ezekből arra lehet következtetni, hogy a pusztulás után – akárcsak később a török támadások idején – feltámadt az önvád és büntudat a lelkekben. Középkori latin költészetünknek a tatárjárásról szóló egyetlen ismert alkotásában, a *Placitus destructionis regni Ungariae per Tartarus* (Sírátóének Magyarországról, amikor a tatárok pusztították) című versben Isten az országra mért méltó büntetésként küldi

*...a vért szomjazó, dúló, vadat,
halálhozó tatár hadat,
nemzeteknek ostorát*

*...mert a köznép s a nagyobbak
jó erkölcsöt megrontottak
s bűnben éltek mindenütt!¹⁵*

Bár politikai intézkedések sora bizonyítja, hogy a félelmetes új szomszédos hatalom árnyékában szertefoszlott a korábbi magyar magabiztosság, krónikásaink mégsem szenteltek túl nagy figyelmet az esemény megörökítésének. Műveikben csupán rö-

vid és száraz leírások emlékeztettek az ország pusztulására, s a tatárjárás egyetlen, máig ismert, megrázó erejű, pontos és részletes leírását, Rogerius váradí kanonok Siralmas énekét csak a 15. század végén illesztette krónikájához Thuróczy János.¹⁶ Addig azonban igen sok érdekes változás követhető nyomon a népi emlékezetben.

A Szent László-hagyomány összekapcsolódása a tatárokkal

A 15. század közepén Oroszországban egy szerb szerzetes tollából is született egy sajátos leírás a tatárjárásról. Szerzője, Pachomij atya, amellet, hogy komoly szerepet juttatott leírásában Szent Szávának, az ortodox egyház szentjének, az eseményt 1247-re helyezte, s meglepő módon Batu kán ellenfeleként I. (Szent) László magyar királyt nevezte meg, és Szent László „kunokkal” vívott harcának közismert történetét is beleszerkesztette az események leírásába.¹⁷ A szöveg egyik első magyar értelmezője, Perényi József elvetette a régebbi orosz magyarázatokat, s felállította hipotézisét arról, hogy miként adaptálta a tudós szerzetes Szent László történetét a helyi – azaz oroszországi – viszonyokhoz. Csakhogy Szent László eme történetének néhány részlete eleve hazai eredetről tanúskodik. Várad rendkívül eleven leírása arra utal, hogy Pachomij atya esetleg járt a városban, s így meríthetett az ott élő hagyományból is. Bori Imre újabb keletű hipotézise már oly módon oldja fel a történetbe épülő ortodox elemek rejtélyét, hogy még szorosabban Magyarországhoz köti keletkezését. Ő ugyanis a szerb irodalomtörténészek eredményeire támaszkodva egyenesen a 15. századi magyarországi szerb közösséget teszi meg e mű keletkezési közegének.¹⁸

Ha csak Szent László harcának a tatárokkal való összekapcsolódását vizsgáljuk, kiderül, hogy sem korábbi, sem későbbi hazai emlékeink között nem áll társtalantul ez a történet. Már a 14. század első felében készült Magyar Anjou Legendárium rövid kísérszövegeiben is számos érdekes ellentmondás lelhető fel László tettei kapcsán. Egy helyütt besenyőket említ a szöveg, majd a párviadal előtt – melyben a leány lefejezi a kunt – a király a tatárokkal küzd. S a 14. század második felében íródott – a Képes Krónikát másoló – Béli-kódex szerint László ellenségeit, az 1068-ban betörő kunokat tatároknak nevezik.¹⁹ A néprajztudósok számos Szent László személyéhez fűződő mondatípust tártak fel, melyek közül Erdélyben igen gyakori az ún. „kun-aranyak” mondája, melyekben László király üldözőit kővé váló aranyakkal tartóztatja fel, illetve a serege elől menekülő ellenség elszórt zsákmánya válik kővé a király imája nyomán. Ezekben a mondákban a menekülő, illetve üldöző ellenség a megtévesztő elnevezés ellenére nem kun, hanem tatár. Bizonyos, hogy ez nem késői, 16–17. századi változás eredménye, mert a mondát a 15. század végén először lejegyző Temesvári Pelbárt már tatárokról írt, s a 16. század elején íródott Érdy-kódexben is tatárokról esik szó.²⁰ Ezek után felmerül a kérdés, hogyan kerülhettek a tatárok Szent László történeteibe?

Az egyik lehetséges magyarázatot a fent említett 14. századbeli Béli-kódex kínálja. E kódex keletkezésének idején, a 14. században Magyarország politikai környezete indokolhatta azt, hogy a Szent László történeteiben előforduló kunokat már tatároknak nevezzék. Ekkorra a Kelet-Európát is leigázó hatalmas mongol birodalom Dzsingisz kán leszármazottai kezén több önálló területre vált szét, s ezek közé tartozott a legidősebb fiú, Dzsocsi nyugati országrésze is. A győztes mongolok ugyan nagy áttelepítéseket hajtottak végre a területen, de birodalmuk eme távoli végvidékére már csak kis számú mongol népesség jutott el, s azok is főleg a Don folyótól keletre, a Volgánál telepedtek meg. Ám ők is gyorsan beolvadtak a kun környezetbe, s az új államalakulatban a kipcsak–török (azaz kun) nyelv vált az irodalmi nyelvként használt csagatáj mellett uralkodóvá. Ezt bizonyítják a Horda egykori népeinek mai nyelvei, amelyek ebből a nyelvből fejlődtek ki. Az Irtistól és az Aral-tóvidéki Horezmtól a steppen át a magyar határig terjedő Arany Hordának nevezett államban a kun őslakos-

ság volt és maradt a többségben lévő etnikum. A Don és a Kárpátok közötti területen még ekkora mongol hatással sem lehet számolni. Magyarország közvetlen szomszédságában továbbra is kun népesség élt, ami azonban elveszítette eredeti elnevezését. Mint a tatároknak nevezett mongolok alattvalóit, őket is tatároknak kezdték nevezni. (Hasonló folyamat zajlott le itt, mint a Dunához települő bolgár törökök és a már ott lakó szlávok között a 6–7. században.)²¹

Ez a magyarázat azonban önmagában nem kielégítő, ha figyelembe vesszük, hogy már I. László „kunokkal” vívott híres kerlési ütközetének is van homályos mozzanata. A 11. századi népvándorlások kronológiájának és a krónikák leírásainak összevetése nyomán kiderült, hogy több ellenség is lehetséges (besenyők, úzok, esetleg e két nép együtt), de a forrásokban leggyakrabban emlegetett kunok verziója a legkevésbé valószínű.²² Ennek az ellentmondásnak a feloldására már több kísérlet is történt. Györffy György elmélete szerint meg kell különböztetni a latin szövegekben szereplő cunus, cunis, illetve cumanus kifejezéseket. Az előbbiek eredeti alakja a kun, egykor feltehetően minden körülöttünk élő török nép közös gyűjtőneve lehetett a magyar nyelvben, ám később e szó használata csupán a kipcsak törökök – azaz a kunok – megnevezésére korlátozódott. (Ezzel egy időben a latin nyelvű szövegekben az utóbbi kifejezés, a kunok önelnevezése, a kuman terjedt el.) Így joggal nevezhette volna a 12. századi krónikás akár a besenyőket is kunnak.²³ A másik hipotézis szerint, mivel a krónikás jóval az események után, a 12. század második felében örökölte meg a harcot, már nem ismerhette pontosan azokat a mozgalmas időket, s a leírás idejére állandósult kun környezet, a másolatok ebből fakadó ellentmondásai is átváltoztathatták László ellenfelét kunná.²⁴ Ez annál is inkább lehetséges, mert a szent ellenfelei később több hasonló „metamorfózis” is átmentek. Mivel az 1400-as években állandósultak a török rablóportyák, a 15. században íródott Szent László énekben már nemcsak a tatárok szerepelnek a király legyőzött ellenfelei között, hanem a törökök is. (Szent László legfontosabb kultuszhelyét, Váradot is több ízben feldúlták /1474, 1490/, s Hunyadi János színre lépése előtt Erdélyt is rendszeresen prédálták a török hadak.) Ahogy jelentőségük növekedett, a 16–17. században gyakorta ki is szorították „elődeiket”, a tatárokat Szent László történeteiből.²⁵

De vajon miért helyettesítette akár a magyarországi hagyomány, akár egy szerb szerzetes a súlyos magyar vereséggel végződő mongol támadást Szent László sikeres harcaival? Ha figyelembe vesszük a történeti környezetet, kiderül, hogy nem feltétlenül szándékos ez a meglepő csere. A 13. század végén ugyanis újabb támadás érte keletről az országot, s ezt a „második tatárjárásnak” nevezett betörést egy dzsingiszida herceg, Nogaj vezetésével már a tatárnak nevezett kun harcosok hajtották végre.²⁶

Nogaj az Arany Horda kunok lakta nyugati területén önálló hatalmi centrumot hozott létre, és a kunok korábbi politikai szerepét felélesztve, nagy külpolitikai aktivitást mutatott Lengyelország, Magyarország és a Balkán irányában. Az 1284–85-ös támadást azonban már könnyedén elhárította az ország, annak ellenére, hogy ekkorra a központi hatalom névlegessé vált, s az ország egymással vetélkedő oligarchák prédájává lett. A magyar történetírás ebben a helyzetben az uralkodó, IV. László személyének nem tulajdonít jelentős szerepet a támadás elhárításában, s a sikert elsősorban nagyatyja, IV. Béla eredményes intézkedéseivel magyarázza. A külföldi kortársak szemében azonban ez az esemény mégis óriási jelentőséggel bírt. A krónikák szerint mind Oroszországban, mind nyugaton nagy örömhír volt, hogy a rettegett tatároknak megtépázva kellett hazavonulniuk. A magyar sikerben kiemelkedő szerepe volt az erdélyi határvédelemnek, a székelyeknek, a vlachoknak, és a szászoknak, akik eltorlaszolták az országból kivezető utakat. (Több forrás is megemlékezik arról, hogy az aranyosszéki

székelyek az Erdélyen át visszavonuló tatárok egy csapatát legyőzték, és foglyaikat kiszabadították.)²⁷

A mondaképződés szabályai elképzelhetővé teszik, hogy a történetírói hagyomány ellenében, egy történeti szempontból „jelentéktelen” király uralkodása alatt megesett esemény sor összekapcsolódjon azonos nevű dicső őse tetteivel.²⁸ Ez történetet ebben az esetben is. Mivel a szent király kései utóda, IV. László uralkodása alatt az ország valóban sikeresen elhárította az egykori kunok leszármazottainak, a „tatárok-nak” egy nagy betörését, így épp elég kapcsolódási pont kínálkozik ahhoz, hogy megalapozottnak tekinthessük a régebbi orosz kutatás véleményét, amely Pachomij Szent László történetét ezzel a második „tatárjárással” hozta összefüggésbe. A szerb szerzetes e későbbi esemény emlékébe szőtt Szent László legendát kapcsolta össze a mongolok támadásának megközelítően helyes időpontjával és vezetőjük személyével.

A szomszédság emlékei

A kollektív emlékezet érdekes paradoxona, hogy a király szerepét hangsúlyozza, holott kortársai épp IV. Lászlót vádolták azzal, hogy a tatár betörés felbujtója volt. A „kun” melléknévvel illetett László ugyanis a meggyöngyült királyi hatalom erősítése végett a magyar nagyurakkal szemben anyja népére, a kunokra támaszkodott. Ám a mongolok elől menekülő pogány, állattenyésztő kunoknak új hazájukban betelepülésüktől kezdve komoly konfliktusai voltak a földművelő magyarokkal. A mongolok uralmát elfogadó s helyben maradó kunok és bevándorolt rokonaik etnikai azonossága is nehezítette befogadásukat. Már megjelenésükkor is egyfajta ötödik hadoszlopnak tekintették őket, s ezt igazolni látszott, hogy az új hazájukkal elégedetlenkedők többször megkísérelték elhagyni az országot (1266, 1280). Egy részük valóban visszatért régi szállásterületére, s a magyar krónikás hagyomány őket vádolja az 1284. évi tatár támadás előidézésével.²⁹

Mivel ebben az időben a pogány kunok elleni fellépés legharcosabb szószólója az egyház volt, igen figyelemre méltó Lukács Zsuzsa művészettörténész 1980-ban publikált hipotézise, melyben összekapcsolta a Szent László harcát bemutató falképciklusok megjelenését a kunellenes egyházi propagandával. Annak ellenére, hogy a művészettörténeti kutatások más irányba kanyarodtak, s újabban a Szent László kultusz egyenletes elterjedésével számolnak az országban, e hipotézis történeti megközelítési módja igen figyelemre méltó.³⁰ Igaz, némi mérlegelés után a hazai kunok kiesnek a vizsgálódások köréből, mert egyrészt az ország belső területe – ahol a legsúlyosabb gondokat okozták – az emlékanyag pusztulása miatt fehér folt a magyarországi művészet történetében, másrészt az ismert falképek zöme a 14. században keletkezett, amikor a kunok eléggé betagozódtak a magyar társadalomba, így már nem volt aktuális az ellenük való erélyes egyházi fellépés. A fennmaradt falképciklusok többségének helye, keletkezési ideje más feltételezéseket is lehetővé tesz, ha Szent László néhány újabb történetét is megvizsgáljuk.

A Névtelen Minorita 14. századi krónikája őrizte meg azt a legendát, amelyben a halott Szent László váradi nyughelyét elhagyva a tatárok által szorongatott székelyek segítségére siet, és megfutamítja ellenségeiket. Egy 16. századi, egyházi szláv nyelven íródott moldvai krónika a moldvaiak államalapítását kapcsolja össze egy Szent László által sikerrel visszavert tatár támadással. Egy későbbi, 17. századi moldvai krónika viszont – egy régebbi magyar évkönyvre utalva – azt tudatja, hogy a tatárok már áthatoltak a Kárpátokon, amikor László király hadba indult ellenük, s földjükre törve a Dnyeszteren túlra szorította őket, ahol utódaik (ti. a krími tatárok) máig is élnek. A hadakozás miatt László és serege lemaradt a farsangról, ezért megkérte a pápát, hogy vitézeivel még három napig vigadhassanak, így keletkezett a húshagyó kedd. A 17. szá-

zad derekán, a moldvai katolikus magyarokat vizitáló Bandinus püspöknek még mutatnak olyan várrmot, melyből a közhiedelem szerint Szent László űzte ki a tatárokat, s a húshagyó kedd eredetét magyarázó monda utolsó része a Magyarországra visszatelepült csángók között ma is ismeretes.³¹

A fenti összefüggések ismeretében kézenfekvőnek tűnik, hogy e történetek mögött is valós eseményeket feltételezzünk. Az 1284–85. évi hadjárat nem törte meg a tatárok erejét a térségben. Két év múlva már Kis-Lengyelországot dúlták fel Nogaj hadai, s a Balkánon az 1330-as évekig számolni kellett jelenlétükkel. Magyarország keleti határvidékén sem csendesedtek el a harcok. Még a hiányos források adataiból is kiderül, hogy a Szepesség-től az aldunai Vaskapuig széles ívben állandósultak a kisebb tatár betörések. Amíg I. Lajos trónralépése után fordulat nem következett a tatárrelenes harcokban, a támadások a legsúlyosabban Erdélyt érintették. Ám 1345-ben, Lackfi András székely ispán vezetésével jelentős székely had lépte át a Kárpátokat, s a saját földjükon megtámadva, legyőzte a tatárokat. A következő években a székelyek sikerrel megismélték a támadást. Ehhez a hadjárathoz kapcsolódhatott később a Névtelen Minorita krónikájában megőrződött monda. De Erdély mellett kijutott a Szepességnek is, amelyre 1344-ben negyedik ízben törtek rá a tatárok. Figyelemre méltó egybeesés, hogy épp ezekről a területekről ismert a fennmaradt 14. századi Szent László falképciklusok többsége. Itt az állandó fenyegetettség aktualitást adhatott a tatárokkal küzdő Szent László megfestsésének akkor is, amikor az ország többi részén más okokból is szép számmal születtek Szent László ábrázolások.³²

A 14. század közepén azonban a passzív védekezést felváltotta az expanzió. Az 1360-as években máramarosi román telepések – már a Kárpátok túlsó oldalán – létrehozták a magyar király hűbéresi államát, Moldvát, s ezután a tatár támadások elcsitulnak. A Kárpátokon túli területek hatalmi viszonyai gyökeresen megváltoztak ekkor. I. Lajos uralkodásával egy időben a viharos gyorsasággal felemelkedő litván állam és a moszkvai nagyfejedelemség is jelentős sikereket ért el a tatárokkal szemben. Az 1380-as évek zűrzavaros belviszonyai közepette az Arany Horda nyugati területein önállósultak az egykor Nogaj fősege alá tartozó törzsek, és szállásterületeiket áthelyezték a Volgán túlra. Így a tatárok igen jelentős hányada elhagyta a Magyarországgal határos steppeket.³³

A mondák és a történeti események összevetéséből világossá válik: a Szent László körül kialakult mondakör a századok folyamán a keleti határok mentén élő magyarság mindenkori tatárrelenes harcainak megőrkítőjévé vált. A szent király képéhez hozzátartozott a tatár ellenség képzete is, mint fényhez az árnyék. Bár a 15. században a békés kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok léptek a hosszú háborúskodás helyébe, Erdélyben még az 1500-as években is töretlenül élt Szent László tatárrelenes harcainak hagyománya, s ebben jelentős szerepe lehetett a székelyföldi templomok falképeinek. A hagyomány elevenségét épp úgy jelzi Szent László harcának ábrázolása egy csekefalvi kályhacsempén, mint a ferences barátból protestánsná lett krónikaíró Benczédi Székely István kifakadása a szájhagyomány ellen: „De az nyuluan ualo hazukság, mely László királ ideibe soha ide a Tataroc nem iöntenec rablani”.³⁴ E példa ellenére a 16. század második felében már a tudós historikusok ismeretei sem voltak elzárva a magyarul olvasni tudó közönség elől. Thuróczy János a 15. század végén közölte Rogerius „Siralmas énekét”. Ezt Bonfini szó szerint átemelte és ötvözte saját művében Plano Carpini fentebb említett 13. századi útleírásának a mongolok eredetét, szokásait tárgyaló részeivel. Az 1570-es években Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája a *Rerum Hungaricarum Decades* magyarra áültetett változatai révén ezen ismeretek fő terjesztőjévé vált Erdélyben. Itt adták ki Temesvári János deák több kiadást is megért A Béla királyról, mint jöttek be a tatárok és elpusztították mind egész Magyarorszá-

got című, 1571-ben írt históriás énekét, ami tulajdonképp a Rogeriustól átvett részek magyarra fordított, verses változata. Ezekben az években a krími tatárok megjelenése már újra aktualitást adott e munkának.³⁵

Az ellenségkép a 16. század végi Erdélyben

A 15. században az egykor hatalmas Arany Horda birodalma széthullott, s területén a szomszédai és három tatár utóállam osztozott. A legerősebb utód, a Krími Kánság a század végén az Oszmán Birodalom befolyása alá került, és katonákkal segítette a szultánok hadjárait. A krími tatárok csapatai első ízben 1521-ben jelentek meg Magyarországon, és ettől kezdve Szulejmán szultán szinte valamennyi magyarországi hadjáratában részt vettek. A szultán utolsó háborújában, 1566-ban János Zsigmond segédcapataiként feldúlták a Ferdinánd fennhatósága alá tartozó vidékeket a Tiszától Egerig, Kassáig és Ungvárig. Végül a Tisza túlsó partján a Szamos völgyét és Beregszászt is „elrablották”, bár az a terület az ifjú Szapolyait ismerte el urának. Ő, hogy alattvalói elhurcolását megakadályozza, kénytelen volt harcba bocsátkozni saját „segédhadaival”, és Debrecennél szétszórva a tatárok utóvédjét, sokakat meg szabadított a rabságból.

A tatár csapat biztosan nem volt nagyobb 5000 főnél, a kortárs történetíró Forgách Ferenc mégis több mint 90 000 főre becsülte az általuk elhurcoltak tömegét, míg mértéktartóbb források e szám felét, harmadát tartották reálisnak. (Ezek a számadatok már jól érzékeltek azt a jelenséget, hogy a tatárok kártekonyságának érzékeltetésére gyakran irreálisnak tűnő adatokat közöltek később is az elhurcolt emberek tömegeiről.) Ekkorra a tatár név már szorosan összekapcsolódott a törökkel: Méliusz Juhász Péter 1566-ra vonatkozó Apokalipszis-kommentárjaiban épp úgy együtt szerepel a két nép, mint a 17. századi erdélyi kalendáriumok prognosztikonjaiban. A mohácsi csatát és az ország három részre szakadását követő társadalmi önvádban együttesen képviselték Isten büntető haragját, akárcsak a mongolok a 13. században. Írói talentummal megáldott prédikátorok a 16–17. században gyakran az ószövetségi képek felhasználásával, a magyar és a zsidó nép történetének párhuzamba állításával öntötték formába ezt a gondolatot, s e szellemben fogant a tatárok dúlásait versbe foglaló költészet is. Ennek első szép példája Szegedi Kiss Istvánnak A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásról című költeménye, ami épp az 1566-os felföldi tatárdúlást örökítette meg.³⁶

Még élt a szülők nemzedékében ezen esemény emléke, amikor az újabb generációnak is bőszes tapasztalatokkal szolgált a tizenöt éves háború pokla. 1594-ben a krími kán személyesen vezette hadait Magyarországra, s ettől kezdve egy évtizeden át folyamatosan voltak tatár csapatok szerte az országban. Ekkor vált a tatár név oly hírhedtté, hogy a kirívó érzéketlenség és a kegyetlenség fokmérője lett a magyar nyelvben évszázadokra.³⁷

Az 1594-es betörés Husztnál a fejedelemség területét is érintette, s ez a Török Birodalomtól elpártolni készülő országban nagy riadalmat keltett. Baranyai Decsi János, a neves erdélyi humanista, Erdély történetéről szóló munkájában az 1594-es esztendőnél két fejezetet is a tatároknak szentelt. Ezekből jól kirajzolódik, miféle kép alakult ki Erdélyben a század utolsó évtizedére a távoli Krímia lakóiról. Az egyik legszembevetőbb jellegzetesség, hogy az 1594-es támadást a „negyedik tatárjárásként” állítja olvasói elé. Ezzel a kor történeti ismeretei révén a tatárok betöréseinek folyamatoságát hangsúlyozza, s e célból még Bonfini művének tatárokról szóló részét is átveszi.³⁸ De mivel Baranyai Decsi tollával a törökellenes háború hívévé szegődött, a „klasszikus” leírásokat propaganda céllal jócskán dúsította korabeli hírekkel és rémhírekkel is, amelyek egyszerre tükrözték és alakították az ellenségképet.³⁹ Célzerű tehát Baranyai

Decsi elfogult állításait összevetni más kortárs beszámolókkal, illetve lehetőség szerint török forrásokkal is szembevetni. A legfontosabb „vádpontok” a következők:

„Mint arról már volt szó, ocsmány eledellel élnek, úgy hogy mohón felfalják a tetvet, öszvért, kutyát, lótejet és lóhúst, az ember húsát is, főleg ellenségükét. (...) Szemtanúktól tudjuk, hogy utolsó előtti hadjáratukban (1566), amikor Tokajt ostromolták, mind a törököket, mind keresztyéneket emberhúslakomára invitálták.”⁴⁰ Ezek a híresztelések – melyeket Baranyai Decsi háromszor is szóvá tesz – bizonyára tartalmaztak mára már nehezen hihető, rémítő túlzásokat, régi toposzokat. A „szemtanúk” által említett emberhúslakoma Tokaj 1566-os ostrománál felidézti Yvo de Narbonne Németújvár 1241. évi ostromáról Gerard bordeaux-i érsekhez írott levelét. Az emberevítés vádjára – ami a magyar mondákban is visszatérő motívum – talán a kortársaik számára is visszatetsző étkezési szokásaik és ételeik szolgáltattak alapot. A szükséghelyzetben szinte bármin megélő, edzett steppei nép „ínyencségei” – nyers lóhús, kancatej stb. – szövetségeseiknek, a törököknek is szemet szúrtak. (Ezek miatt az egyik török történetíró még az antik történetírók munkáiból ismert emberevő kutyafejű lényekhez is hasonlította őket!) Az, hogy eme undorítóknak tartott eledellekkel tették rabjaikat is, kegyetlen természetük egyik legfontosabb jelének tűnt a magyarok előtt.⁴¹

„Ezen felül annyira kegyetlen (ti. a tatár), hogy az öregeket sem tiszteli, a csecsemőknek sem irgalmaz, az emberi vért mint a vizet borzadály nélkül isszák, örvendeznek a gyilkolásnak.”⁴² A harcmodorukhoz tartozó kegyetlenkedésekről szóló híresztelések aligha vitathatók. A kánság haderejének zömét békeidőben nomadizáló szabad harcosok tették ki. Ez a sereg „...melyet sem élelemmel, sem takarmánnyal nem látnak el” ... „zsoldot nem kap, Isten dicsőségéért vonul hadba”. A török hadseregben nemcsak saját ellátásuk előteremtésének gondja hárult rájuk, hanem a sokat dicsért török hadtáp kisegítése is. A rengeteg vezetőklóval felvonuló, villámgyorsan mozgó tatárok lehetőleg ellenséges területek kirablása árán többnyire sikerrel oldották meg ezt a feladatot. Ugyanakkor a földék módszeres felperzselésével – ami harci tevékenységük fontos, ha nem a legjellemzőbb része volt – tulajdonképp az ellenség ellátását tették lehetetlenné. Csapataik útja nyomon követhető volt a lángoló falvak látványából.⁴³ A tatár hadszervezetben a harcosok érdekelttségét a hadjáratokban csak a dús zsákmány reménye teremtette meg. Az anyagi javak mellett az élő áru, a szarvasmarhák és emberek elrablását sem vetették meg. Az utóbbi volt ugyanis évszázadok óta lakóhelyüknek, a Krím térségének legfontosabb exportcikke. Egyéni és állami érdek egyaránt amellettszól, hogy minél nagyobb tömeget igyekezzenek begyűjteni ebből az értékes „portékából”. S mindenki mást felülmúlva, a hallatlan mozgékonyaságukban rejlő meglepetés révén a tatárok kiváló embervadászok voltak. A rab- és élelemszerző portyák alkalmából, vagy foglyaikkal hazafelé tartva, a „gazdaságilag értéktelen” életek, öregek és magatehetetlen csecsemők elpusztítása mindennapos eset volt.⁴⁴

„A szüzeket ... és a szemrevaló asszonyokat ... aztán – többnyire a földhöz kötevezve – addig kínozták felváltva, míg legtöbbször behalt e gyalázatba. A serdületlen leányokat és fiúkat irgalmatlan és elvetemült szerelmeskedéssel halálra kínozták, majd az útszélre vetették őket.”⁴⁵ Nők megerőszkolása háborús időkben a nyugat-európai harctereken sem ment ritkaságszámba, de a tatárok szokásai e téren is megdöbbenést keltettek a kortársakban – s nem csak a magyar oldalon. A tizenöt éves háború során török fogságba esett Hans Wild visszaemlékezésében beszámol egy esetről, amikor 1605-ben török rabtartójával Budán sétálva találkozott az örökös tartományokból hazatérő félben lévő tatárokkal. Foglyaikat látva – akik főleg fiatal nők és leánygyermekek voltak – török gazdája megátkozta a tatárokat, mert annyira megrontották a rabnőket, hogy azok „sem állni, sem járni nem tudtak”.⁴⁶ A török krónikás sem palástolja együttérzését, ha áldozataikról ejt szót: „Ha leány kerül kezükre, megméri nyilukkal, s ha a

leány termete akkora, amilyen hosszú a nyíl, azt elrabolják. Jaj aztán az ilyeneknek! Az mi az ilyeneknek szegény fejét éri, azt a sorsot senkinek sem kívánhatjuk.”⁴⁷

Bármilyen meglepő, a fenti összevetésekből az derül ki, hogy tatár szövetségeik egyes szokásairól és cselekedeteiről a törökök sem vélekedtek másként, mint a keresztény kortársak, így Baranyai Decsi János számos propagandisztikus állítását a kor ismeretei szerint helytállónak kell tartanunk. A bizonytalanok tűnő hírek és rémhírek helyét azonban a biztos tapasztalatok foglalták el, mert Erdély lakossága hamarosan közeli kapcsolatba került a krími tatárokkal.⁴⁸

Krími tatárok Erdélyben a 16–17. század fordulóján

Erdély, bár 1595-ben szembefordult a török Portával, mégis sokáig mentes maradt a tatárok pusztításaitól. Határaitól előbb lengyel és román fegyverek tartották távol a tatárokat, majd a kánság jól felfogott diplomáciai érdekei. Bár 1596-ban Temesvár alatt és Mezőkeresztesnél az erdélyi had már összecsapott a krími haddal, a tatárok mégis csak Báthori Zsigmond ingadozó politikájának nyomán jelentek meg Erdély földjén.⁴⁹ Báthori 1597-ben történt lemondása után sokféle idegen katonaság tödült az országba Mihály havasalföldi vajda és Basta császári vezér seregével. Ellenük az 1601-ben visszatérő Zsigmond először csak kétszáz tatár zsoldost fogadott saját hadai mellé, de goroszlói veresége után a szultán köntöséhez kapó fejedelmet 1602-ben már 3400 tatár kísérte vissza országába. Mielőtt ismét lemondott, Zsigmond hazabocsátotta pusztító kedvű segédsapatait. A tatárok ekkor 3000 rabbal szándékoztak elhagyni Erdélyt, akiknek zömét a szintén Erdélyt dúló császári hajdúktól „zsákmányolták”. Ezeket azonban az ország határán török pénzen sikerült kiváltani.⁵⁰

Mivel a következő törökpárti fejedelemjelölt, Székely Mózes támogatására a Magyarországon és Perzsiában egyaránt hadakozó Portának nem voltak mozgósítható erői, így őt is a krími kán 6–8000 fős hadának kellett besegíteni Erdélybe, a kán dörgedelmes fenyegetőlevelének kíséretében. Székely Mózes, aki korának egyik legjelesebb erdélyi hadvezére volt, jól ismerte serege gyöngéit és erősségeit, így arra használta fel a tatárokat, amire a leginkább alkalmasak voltak. Kezdetben féken tartotta őket, hogy kedvezőbb hangulatot teremtsen a maga számára, majd büntető portyázásaikkal igyekezett a saját pártjára hajlítani a makacsul ellenálló erdélyi vidékeket. A közvélemény ily módon való „befolyásolása” ugyan nem számított kivételes cselekedetnek – éltek ezzel a módszerrel császárpárti magyarok is –, a tatárok túlkapásai mégis országos felháborodást keltettek. Így a havasalföldi vajdától segítséget kérő császári biztos, Kracker Szaniszló joggal hivatkozhatott arra, hogy Székely Mózes „az ország elpusztítására...hozta bé gyülevész hadát, nem hadviselésre, mert ahhoz annyit értenek mint számár a lantpengetéshez.” Az ellenséges hangulat miatt a fejedelem kénytelen volt a döntő összecsapás előtt a tatár had nagyobbik részét hazaküldeni. A vesztes Brassó melletti ütközetből azután a maradék kétezer tatár is megfutott. A Porta által kinevezett következő fejedelem, Bocskai István már Magyarországon vívta meg döntő harcát, így Erdély mellékhadszíntérré süllyedt. Amikor 1605-ben mégis megjelent 10 000 tatár, török, havasalföldi és moldvai katona, nyomban véget értek a csatározások.⁵¹

Míg 1606-ban a királyi Magyarországra végre beköszöntött a béke, Erdélyben nem csitultak el a harcok. 1611-ben Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány és Radu havasalföldi vajda igyekezett az akkori fejedelmet, Báthori Gábor megfosztani trónjától. Az ő megsegítésére a Porta a végvidéki harcosokból és a tatárokból 30 000 fős hadat ígért, ám mire a segítség megérkezett, Forgách seregei elmenekültek. Ezért az erdélyiek igen komoly anyagi áldozatok árán is igyekeztek minél előbb kiteszékelni az országból a Barcaságot felélő szövetséges hadat. 1613-ban a Porta parancsára jobbra ugyanezen hadaknak kellett Báthorit trónjáról előzni, hogy helyébe Bethlen

Gábor ülhessen. Ezúttal talán még nagyobb is volt a sereg: Bethlen történetírója, Bojti Veres Gáspár 80 000 harcosról ír. Tény az, hogy jelen volt a két román vajda a maga hadinépével és Sahin Giraj is, a káni család tagja, ami a korábinál jelentősebb tatár részvétellel utal.⁵² Bethlen diplomatája, Borsos Tamás később így emlékezett vissza erre a sikeres akcióra: „Azt mondta Naszuf pasa (a török nagyvezér) életére-lelkére, hogy oly móddal küldi az hadat Erdélyre, hogy egy bárány kárt sem tesznek. Nem is töttek egy bárány kárt, hanem kihoztak huszonötezer rabot az országból, ki miatt most is pusztá némely falu, sok apa anya siratja.”⁵³

Ezalatt Bethlen, az újdonsült fejedelem „székébe ült a pusztá országban”, s azal kezdte uralkodását, hogy igyekezett megszabadítani – saját beclése szerint – húsz-ezer alattvalóját „szövetségesei” fogságából.⁵⁴

Mivel a 17. század elejének országpusztító beharcaiba bevont tatár „segédcapatok” létszáma másfél évtized alatt megsokszorozódott, s ezzel arányosan nőttek kárteteleik is, a tragikus tapasztalatokból az ország népe és a fejedelem is levonta a maga tanulságait. Míg 1605-ben Segesvár polgárainak még látniuk kellett a külváros lángjait, hogy komolyan vegyék a tatárokról szóló „gonosz” híreszteléseket, addig 1621-ben néhány ezer fejedelmi szolgálatba szegődött tatár harcos közeledtének hírére országos futás kezdődött, jóllehet nem fenyegette tatár veszedelem Erdélyt.⁵⁵

Mindennek ellenére a fejedelem később sem mondott le a tatárok segítségének igénybevételéről, de gondosan ügyelt arra, nehogy hasonló károkat okozhassanak. Igen erélyesen lépett fel ellenük, ha a tatárok önállósodni próbáltak. Így történhetett, hogy Bethlen, aki Székely Mózes híveként tatárok élén kezdte hadvezéri pályafutását, akinek megválasztása alkalmával épp a parádézó tatár had egyik harcosa jószolt szerencsés uralkodást, s aki szívesen tüntetett a keresztény világ előtt a kánság barátságával, 1622-ben a szultán akaratával is dacolva megakadályozta az általa felfogadott tatárok átvonulását Erdélyen, mert azok nem az előírt havasalföldi útvonalon indultak Magyarországra. Mitőbb, 1623-ban a II. Ferdinánd elleni hadakozásból elszökő „szövetségesre”, a hódoltságban tanyázó tatárookra ő maga szabadította rá „ellenségeit”, a királyi végvárok vitézeit.⁵⁶

Mivel Bethlen uralma gyorsan konszolidálódott, s az uralkodása kezdetén történeteket később nem volt ildomos bolygatni, így a 17. század egyik legjelentősebb ismeretközlő és tudatformáló eszközévé előlépett kalendáriumok bölcsen hallgattak az 1613-as év tatár pusztításairól. IV. Béla, Kun László, Nagy Lajos tatár háborúi és az 1594-es nagy tatár betörés után csak a Báthori Zsigmond és Székely Mózes uralma alatt esett tatárdúlásokról emlékeztek meg. (1566-ról is csak elvétve esett szó a kronológiákban.) Noha a kalendáriumokkal foglalkozó kutatók a hatalom részéről nem feltételeznek tudatos beavatkozást a kalendáriumok készítésébe, egyes esetekben mégsem lehet ezt kizárni. (Öncenzúra biztosan működött.)⁵⁷

A következő évtizedekben Erdély békés aranykorát élte, s a Rákóczi dinasztia alatt Erdélyt már nem fűzték szoros szálak a Krími Kánsághoz. I. Rákóczi György nem pusztán a Porta jóakaratából emelkedett a fejedelmi méltóságba, sőt épp a törökök ellen kellett megvédelmeznie hatalmát, így a lakosság és a hatalom ellenségképe között feloldódott az ellentmondás. Csak a félelem reflexein nem fogott az idő.⁵⁸

Kitekintés

Az 1650-es évek végétől a Kánság nyíltan ellenséges viszonyba került Erdéllyel, s ismét kijutott az ország népének a tatárok által okozott pusztításokból és szenvedésekből. Magyarország és Erdély is hosszú évekre hadszíntérré vált, míg a század végére az európai hadaknak sikerült kiűzni az országból a törököket és tatár szövetségeiket. Ebben a közel fél évszázadban a rabságba hurcolt emberek levelei és a dúlásokat meg-

örökítő versek minden korábbinál nagyobb mennyiségű információt közvetítenek a tatárokról. Ebből az időszakból nem került elő egyetlen olyan forrás sem, ami arról tanúskodna, hogy kutyafejű vagy másféle szörnyeknek tartották volna őket, mint Nyugat-Európában, ahol az ókor óta ilyennek képzeltek el az összes keletről érkező népet.⁵⁹ Míg Európa nyugati felén a nyomdák képtelenebbnél képtelenebb torzalakokat jelentettek meg tatár felirattal, Erdélyben Nagy Szabó Ferenc – ha maró gúnnyal is – „bátyáimnak” nevezte a fosztogató tatárokat. Jelenlétük minden jel szerint húsbavágó realitás volt, s hatalmuk oly tiszteletet ébresztett az erdélyiekben, hogy a 17. század végére „nohajkának” nevezett rettegett korbácsuk is bekerült az erdélyi férfiviselet rangjelző tárgyai közé.⁶⁰ 1717 után azonban nem fenyegette többé tatár veszedelem az országot, s a békés évszázadok alaposan átgyúrták a tatárok alakját a nép emlékezetében. A 19. században nyugati hatásra a magyar mondákban is kutyafeje nőtt a tatároknak, s délszláv hatásra néhol küklópszszerű emberevők lettek belőlük.⁶¹ Ezután a hosszú folyamata vége már csaknem a teljes feledés lett.

Jegyzetek

1. Sumner, William Graham: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Bp., 1978. 36–39.; Burke, Peter: Népi kultúra a kora újkori Európában. Bp., 1991. (továbbiakban: Burke 1991.) 197–202.; Az újkori svéd–dán ellenségeskedés állami szintű szításáról igen megragadó képet fest Vilhelm Moberg „Népem története” című könyvében. (Svédország a középkorban.) Bp., 1984. 279–287.)
2. Csepeli György: Nemzet által homályosan. Bp., 1992. 201.
3. Dobos Ilona: Tarczal története a szájhagyományban. Bp., 1971. 151., 163.; Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Bp., 1986. (továbbiakban: Dobos 1986.) 51–53.
4. Néprajzi Lexikon. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. (a továbbiakban: N. L.) V. k. Bp., 1992. 223., tatár szócikk.
5. Enzyklopaedie des Islam. Herausgegeben von M. Th. Houtsma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb und E. Lévi-Provencal. IV. k. Leiden–Leipzig, 1934. (továbbiakban: EI 1934.) 759. tatár címszó.; A mongolok titkos története. Fordította Ligeti Lajos. Bp., 1962, 52.
6. A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Szerk.: Kubinyi László–Papp László. (továbbiakban: MNyTESz) III. k., Bp., 1970. 865. tatár címszó
7. Györfly György: Bevezető. Szerkesztette Katona Tamás: A tatárjárás emlékezete. Bp., 1987. (továbbiakban: Katona 1987.) 14.
8. Juliánus második útjáról készült jelentése 1237–38. Györfly György fordítása. In: Györfly György szerk.: Juliánus barát és a napkelet fölfedezése. Bp., 1986. (továbbiakban: Györfly 1986) 71.; Péter oroszországi érsek vallomása 1245-ből, Györfly György fordítása, u. o. 83–84.
9. MNyTESz 865., tatár címszó.; Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp., 1991. 17., 80–87.
10. „Incipit Ystoria Mongolorum, quos nos Tartaros appellamus” Györfly 1986. 412.; János és Dávid papkirály legendájáról: Vásáry István: Az Arany Horda. Bp., 1986. (továbbiakban: Vásáry 1986.) 14–21.; Albericus szövege : „A. 1222 Supra dictus rex David et exercitus eius quos Hungari et Comani Tartar cognominantur – in patriam suam recessunt et tota fama que di illis spara fuit, in brevi evanuit.” In: Gombos F.

- Albin: *Catalogus fontium historiae Hungariae... ab anno Christi 800.* I. k., Bp., 1937. 31.
11. *The Encyclopaedia of Islam.* Edited by C. E. Bosworth, E. von Danzel, B. Lewis and Ch. Pellat V.k., E. J.Brill, Leiden 1986,(továbbiakban: EI) 107–108. , kimek szócikk , és EI 1934. 759.
 12. Kezdetben sokan az 1241. évi támadást is a kunok egy újabb, fondorlatos, zsákmányszerző akciójának tartották. (Rogerius mester siralmas éneke. Fordította: Horváth János. In: Katona 1987. /a továbbiakban: Rogerius/ 148–149., 156., 161.)
 13. Rogerius, 184–185.
 14. Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. (továbbiakban: Szűcs 1993) 7.; 1916-ban Melegdi János nyelvész vetette fel először azt a gondolatot, hogy a kollektív emléketet őrző szólások valószínűleg nemcsak a 13. századi tatárjárást örökítik meg, hanem a török hódoltság korában sűrűn felbukkanó krími tatárok emlékét is. (Melegdi János. „Nem hajt a tatár!” In: Magyar Nyelv. 1916/1. 10–11.); Dobos 1986, 152–153.; Szűcs 1993. 7.
 15. Siratóének Magyarországról, mikor a tatárok pusztították. Fordította Vas István. In: Katona 1987. 193., 196.; Ugyanez a gondolat bukkan fel IV. Bélának IV. Konrád német királyhoz intézett levelében is. (Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkay László és Mezey László. Bp. 1960. 196. (a továbbiakban: Makkai–Mezey)
 16. Mályusz Elemér: A Thuróczy- krónika és forrásai. Bp. 1967. (a továbbiakban: Mályusz 1967.) 157.
 17. Hodinka Antal: Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp.1916. A voskresenski kézirat szövege. 471–481.
 18. A korábbi értelmezések az 1284–85-ös tatárjárással kapcsolták össze Pachomij atya történetét. (Perényi József: A Szent László legenda Oroszországban. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominata*, 1957. /továbbiakban: Perényi 1957./ 172., 174., 177–180.); Bori Imre: A szerb Szent László- legenda.In: Bori Imre: *Irodalmak – kölcsönhatások. Kapcsolattörténeti tanulmányok.* Ujvidék 1971. 7–30.
 19. Magyar Anjou Legendárium. A bevezetőt írta, a legendaszövegeket összeállította, a kiadást sajtó alá rendezte Levárdy Ferenc. A László legenda (XLIV) 10. képéhez írt szöveg: „quomodo pugnabat tartaris”, a 13. képé: „quomodo Comanum depilabat per crines et puella decollapat collum suum”; „De adventu Cunorum, quos vocant Tartaros” In: (*Scriptores Rerum Hungaricorum.* I. kötet. Szerkesztette: Szentpétery Imre. Bp. 1937. 366.
 20. A László mondák csoportosítása téma illetve hely szerint: Dobos 1986. 134–139.; Temesvári Pelbárt prédikációjáról – Horváth Cyrill: Szent László-legendáink eredetéről. Bp. 1928. 42–43.; Érdy codex. Közzéteszi Volf György. Nyelvemléktár V.k. Bp. 1876. 94.
 21. Megrázó leírások maradtak fenn a halottak csontjaival borított mezőkről és a Krím félszigetre szorult kunok kannibalizmusáról. (Györfő 1986. 164., 206. pp); Fedorov–Davidov, German Alekszevics: *Kocevnik Vosztočnoj Evropy pod vlasztju zolotoordünszkih hanov.* Moskva 1966. 218–246. pp; Kakukk Zsuzsa: Mai török nyelvek I. Kézirat. Bp.1991. 50–90. pp; MNyTESz I.k, Bp. 1967. 332., bolgár szócikk
 22. Kossányi Béla: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. In: Századok 1923–24. (továbbiakban: Kossányi 1924) 518–37.; Gyóni Mátyás: A paristrióni „államalakulatok” etnikai jellege. Bp.1942.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. (továbbiakban: Kristó 1986) 63–64., 67–69.; Györfő György: *Besenyők és magyarok* (1989) In: *A magyarság keleti elemei.* Bp. 1990 94–191. (A továbbiakban: Györfő 1989.)

23. Györfly György: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. In: Györfly 1990. 220–241.
24. Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925.
25. Ének Szent László királyról. In: Régi Magyar Költők Tára (továbbiakban: RMKT) Közzéteszi Szilády Aron. I.k Bp. 1877. 22.; Ipolyi Arnold: Magyar mythologia. Pest., 1854. 169–170.; Magyar Simplicissimus. Szerkeztette: Turóczy- Trostler József. Bp. 1956. 243.
26. Az első hadjárat megítéléséről összefoglaló jeleggel: Juranov, Mihail Konsztantinovics: Batu magyarországi hadjáratának jellegéről és a tatárok elvonulásának okairól. In: Világtörténet 1989 Tél , 92–103.; Az 1284. évi hadjárat történeti irodalmának áttekintése – Székely György: Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományban és az egyetemes összefüggésekben. In: Századok 1988, 1–2. szám, (továbbiakban: Székely 1988.) 52–86.
27. Spuler, Bertold: Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1222–1502. Leipzig. 1943. (továbbiakban: Spuler 1943.) 59–79.; Székely 1988. 172., 174.; Makkai-Mezey 1960. 200.
28. Burke 1991. 202–204.
29. Thuróczy János: A magyarok krónikája. Fordította: Horváth János. Bp. 1976. 216–217. pp
30. Marosi Ernő: Der heilige hadislaus als ungarische Nationalheiligen. bemerkungen zu seinen Ikonographie im 14–15. Jahrhundert. In: Acta Historiae Artium Academia Scientiarum Hungaricae. 1987–1988. 3–4. sz. Lukács Zsuzsa: A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben. In: Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerkesztette: Mezey László. Bp. 1980. 176–77.; A Szent László-legendával foglalkozó tudományok újabb eredményeinek kiváló összefoglalását nyújtja László Gyula és Kerny Teréz „A Szent László-legendája középkori falképei” című könyvben (Bp.1992. 24–34., 213–223.). A meglehetősen ritka történeti megközelítési mód legújabb példája Entz Géza írása, amiben a szerző a második tatárjárással kapcsolja össze a legenda ábrázolásait. (Művészet 1988/3. 10.)
31. Lükő Gábor: Moldva alapításának mondáihoz. In: Etnographia 1936. 1–2.szám (továbbiakban: Lükő 1936.) 48–56.; Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája. Fordította Geréb László. A bevezetőt írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. 1962. (a továbbiakban: Küküllői 1962.) 91., 92.; P. Gegő Elek: A moldvai magyar telepekről. Buda, 1838. (reprint) 131.; Dobos 1986. 137–138.
32. Spuler 1943. 92. és 97. 67. jegyzet; Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. bp., 1988. 78–92., 96.; Dobos Ilona néprajzkutató a nyugati analógiák alapján elképzelhetőnek tartja, hogy e hadjáratra magukkal vitték a szent ereklyéit, s ez a történet keletkezésének alapja. (Dobos 1986. 249.); Pekár Károly: A szepesi egyház történetére vonatkozó kivonat krónika. In: Történelmi Tár (továbbiakban: TT) 1904. 51.
33. Grekov, Borisz Dimitrievics-Jakubovszkij, Alekszandr Jurevics: Zolotaja orda i eo padenie. Moszkva–Leningrád, 1950. 298.; EI VI. k. 417., nogaj szócikk
34. A tatár–magyar érintkezések és szövetkezések történetéről lásd. Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Bp., 1980. (továbbiakban: Tardy 1980.) 25–44.; Székelyföldön a templomi falképek és a mondák szoros kapcsolatban álltak egymással, a képek voltak a szájhagyomány továbbítói. (Dobos 1986 139–140.); Benkő Elek – Ughy István: Székelykeresztúri kályhacsempék. 15–17. század. Bukarest, 1984. 54. és 13.kép.; Székely István: Chronica az vilagnac jeles dolgairol. Krakkó, 1559. (Bibliotheca Hungarica Antiqua II.k.) 168.
35. Mályusz 1967. 157.; Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973. 81–82.; Temesvári János deák: A Béla királyról, mint jötenek be a tatárok és elpusztították mind egész Magyarországot. In: RMKT VIII. k. Bp. 1930. 178–200.

36. Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Bp 1994. (továbbiakban: Ivanics 1994.); Török történetírók. Fordította és jegyzetekkel ellátta Thury József. I.k. Bp. 1893. 197–98., 288., II.k. Bp. 1896. 88., 307.; 1504–1566 Memoria Rerum. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Bp. 1981. 123–124.; Thomas Sebottendorf császári pénztárnok 2000 tatárról írt Ágost szász választófejedelemhez küldött jelentésében. (TT 1878, 496.); Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról. Fordította Borzsák István. Válogatta, sajtó alá rendezte, szövegmagyarázatokkal ellátta Kulcsár Péter. Bp. 1982. 291–292., 371.; Sárospataki magyar krónika. Közli Toldy Ferenc. In: Magyar Történelmi Tár. IV. évfolyam (1857) 52.; Szamosközy István szerint 1603-ban háromezer tatár húsz ezer embert hurcolt el Erdélyből (Szamosközy István történeti maradványai. Kiadta Szilágyi Sándor. III. k. bp., 1877. (továbbiakban: Szamosközy) 150.; Meliusz Juhász Péter: A Szent Jánosnac tölt ielenéssec igaz írás szerint való magyarázata. Várad 1567. 263 a-b.; Nagyszzebeni kalendárium 1606-ra. Régi Magyar Könyvtár (továbbiakban RMK) I. 408/c. Debreceni kalendárium 1605-re és 1610-re, RMK I. 410/a. és RMK 439.; Rúzsás Lajos: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. In: Mohács tanulmányok. Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 333–334.; Őze 1991. 141–144.; RMKT, VI.k. Bp. 1896. 8–14.
37. Ivanics 1994. 166–17.; „Sőt még a pogány tatár is sírhatna, ha midőn ilyen rettentő gyászt látna” (Csepreg városának siralmas romlása. In.: Payr Sándor szerk.: Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910. 177.); „...azok a tatárnál is kegyetlenebb székyei populé...” (Cserei Mihály: Erdély históriája. /1661–1711/ Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. /továbbiakban: Cserei 1983./ 117.); „Miért bántatok úgy a gyalogokkal, hogy a házba zártatok és megégettétek, melyet még a tatárok sem cselekedtenek?” (Wesselényi István: Sanyarú világ. Napló, 1703–1708. 2. k. Közzéteszi Demény Lajos és Magyarai András. Bukarest, 1983. 69.); „...a krími tatár sem iratna ilyen melegben arabjával többet...” (Mikes Kelemen: Törökországi levelek és missilisek. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Bp., 1963. 263.); „– mit látnak? az Isten mentse az illyentől még a jó krími tatárt is” (Fazekas Mihály : Lúdas Matyi. In: Fazekas Mihály összes művei. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Julow Viktor. Bp. 1982. 153.)
38. A korabeli tudományosság a tatár név mögött rejtőző különböző etnikumokról nem vett tudomást, s a kontinuitást vallotta. (Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel ellátta Szakály Ferenc. Bp. 1980. 347.; Krmann Dániel, Küldetésem története. Fordította Szabó Zsuzsa, utószó Fabiny Tibor, jegyzetek Fabiny Tibor és Kiss Gy. Csaba. Bp. 1984. 136.)
39. Baranyai Decsi János Magyar históriája, (1592–1598). Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Bp., 1982. (továbbiakban: Baranyai Decsi 1982) 158–159.; Baranyai Decsi János nyíltan elkötelezte magát a török küzdelem mellett, s ismert egy harcra buzdító beszéde is. (Közzétette Balázs Mihály–Monok István–Varga András. Tar Ibolya fordítása. In: Lymbus Művelődéstörténeti Tár. II. Szeged 1990. 37–101.)
40. Baranyai Decsi 1982. 155–156.
41. Plano Carpini leírása. In: Györfly 1986. 109–110.; Részlet Yvo de Narbonne leveléből: „Holttestüket a vezérek a kutyaevőkkel és más hulladékevőkkel együtt úgy ették mint a kenyeret, csak a csontokat hagyták meg a dögkeselyűknek.(...)Az öreg és csúnya nőket úgy osztották étkül a közkatonának számító embereknek, mint napi fejadagot...A szüzekkel is addig fajtalankodtak, amíg ki nem lehelték lelküket, akkor mellüket levágták, és az előljárók részére ingyenségnak félretették.” In: Katona 1987. 382.; Szinán csász krónikája 1543-ról. In: Thury II.k. 307–308.; Számos XVI–XVII. századi versben is megemlékeztek a magyar rabok ily módon való kínzásáról.(RMKT VI.k. 10., RMKT XVII. sz. I.k. 183., RMKT XVII. sz. XIV.k. 264.,268.)
42. Baranyai Decsi 1982. 159.
43. Ivanics 1994. 38., 161–166.; Collins, L. J. D.: The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th–17th centuries. In: War, Technology and

- Society in the Middle East. Ed. by J. Parry and M. E. Ya London 1975. (továbbiakban: Collins 1975.) 172.; Szinán csasz krónikája 1543.ról. In: Thury II.k. 308.; Hidvégi Nemes János naplója. In:TT 1904. 383.
44. Fischer, A. B.: The Crimean Tatars. Stanford 1978. 27.; Tardy 1980.; Collins 1975. 159.; Szamosközy I.k. Bp. 1876. 84–85.; A tizenöt éves háború tatárdúlásait történelmi énekében megörökítő Wathay Ferenc már megörökítésre méltó cselekedetnek tartotta, hogy a felnőtt lakosság rabszírja fűzése után, de még a falu fölégetése előtt:
- „Eljutván tatárok bősőt kapják vala,
Utcára s udvarra sokat visznek vala,
Házakban né égjen, mégis szánják vala,
Szegénykéek nagy ríva ott hagyatnak vala.”*
- (Wathay Ferenc énekes könyve. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Nagy Lajos. A szöveget gondozta Belia György. Bp., 1976. továbbiakban: Wathay 1976. 60.)
45. Baranyai Decsi 1982. 158–159.; Wathay ugyanígy írja le a „technikai” részleteket, sőt énekes könyvében még egy vízfestményen meg is örökített egy ilyen jelenetet.
46. Hans Wild visszaemlékezése. In: Régi hírünk a világban. Szerkesztette Tardy Lajos. Bp. 1979. 138.
47. Szinán csasz krónikája 1543-ról. In: Thury II.k. 308.
48. Érdekes adalék, hogy a „Nem hajt a tatár!” magyar közmondásnak van megfelelője a török nyelvben is. (Németh Gyula: „Nem hajt a tatár!” In: Magyar Nyelv 1916/3. 124.)
49. A török birodalom növekvő befolyása ellenében a krími kán, Gázi Giraj Erdélyben találta meg azt a pontot, ahol a keresztény világhoz közeledhetett. (Ivanics Mária: Gázi Giraj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból. In: Keletkutató, 1989/ősz. 27–59.)
50. Nagy Szabó Ferenc memoriáléja. In: Erdélyi Történeti Adatok. Szerkesztette Mikó Imre. I. k. Kolozsvár, 1854. (továbbiakban: Nagy Szabó F. 1854) 60.; Az eset leírásánál Szamosközy külön kiemelte, hogy a magukat keresztényeknek valló katonákhoz képest a tatárok milyen emberségesen viselkedtek. Szamosközy IV. k. Bp., 1880. 166–167.
51. Dávid Géza–Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. In: Hadtörténelmi Közlemények. (továbbiakban: HK) 1982. 291.; A kán levelét közli Várfalvi Nagy András. In: Századok 1869/9. 659–661.; Szamosközy IV.k. Bp.1880. 189.; Szamosközy István: Erdély története. Fordította Borzsák István. Bp. 1981. 282., 299., 306., 309., 326., 351., 355.; Nagy Szabó F.1854. 80.; Hídvégi Mikó Ferenc írja a felső-magyarországi főkapitány 1611-es betöréséről: „hogy Forgách Zsigmond venné eszébe, hogy semmit sem használ a székelység mellé vételében, ha mind dúlatja, fosztatja őket... noha nem kevés kárt tőnek(ti a csapatai), de nagyobb romlást tehettek volna tűzzel, de könyörületesen cselekedének.” In: Bethlen Gábor krónikái. Összeállította Makkai László. Bp. 1980. (a továbbiakban: Makkai 1980.) 58.
52. Bojti Veres Gáspár történeti munkája. In: Bethlen Gábor emlékezete. Összeállította Makkai László. Bp., 1980. 39–40., 48.; Hídvégi Mikó F. 1980. 60.; Nagy Szabó F. 1854. 106.
53. Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Szerkesztette Kocziány László. Bukarest, 1972. 207.
54. Az elhurcoltak számáról Bethlen levele Naszuf pasához 1613. október 13-ról. In: TT 1881, 594–595.; Más források adatait is közli R. Kiss István Az átértékelte Bethlen Gábor című könyvében. (Debrecen, 1928. 44.)
55. Georg Kraus krónikája. In: Erdély öröksége. Szerkesztette Makkai László. III. k.

- (Tűzpróba, 1603–1613) 92. (a továbbiakban: Tűzpróba); Nagy Szabó F. 1854. 137.
56. A Habsburg-ellenes harcban magára maradó fejedelem 1621-ben háromezer tatár hozott Moldvából a magyarországi hadszíntérre, akiket Tholdalagi Mihály „minden kár nélkül által vivén” Erdélyen. (Tholdalagi Mihály naplója. In: Makkai 1980. 147.); Igaz története annak, hogy jött Báthori Gábor Szebenbe. Egy ismeretlen szász polgár írása. In: Tűzpróba 172.; Török–magyar történeti emlékek. Szerkesztette Szilády Áron és Szilágyi Sándor. III. k. Pest, 1868. 287–290., 336–344., 410.; Kemény János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. A szöveg-gondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Bp., 1980. 49–50.
57. Szelestei Nagy László: Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon. In: A megváltozott hagyomány. Szerkesztette Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. 321., 323.; Debreceni kalendáriumok 1613-ra, 1619-re és 1621-re. (RMK I.k. 473/a., 503., 535/a.) Kassai kalendárium 1631-re. (RMK I.k. 599/b.) Váradi kalendárium 1655-re. (RMK I. k. 904.); Dukkon Agnes: A régi kalendáriumok titkaírói. Kézirat.; A 17. század második felében Béli Pál állítólagos összeesküvésével kapcsolatban mégis felmerült a szándékos torzítás vádja: „Hamisan hát s istentelenül írták be a kalendáriumba Teleki Mihály parancsolatára, hogy Béli Pál pártot ütött a fejedelem ellen.” (Cserei 1983. 146.)
58. A fejedelem török háborúja alatt 1636-ban a várható tatár támadás miatt a lakosság ismét tömegesen menekült el lakóhelyeiről. (I. Rákóczi György levelei feleségéhez, 1636. nov. 8., nov. 13. In: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 1632–1660. Szerkesztette Szilágyi Sándor. Bp., 1875. 36., 38.)
59. Vízkelety András: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? (Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához.) In: Irodalomtörténeti Közlemények. 1981/3. 269.; Bécs 1683-as ostromakor a tatárokat már a nevük miatt is (tatár – Tartarus) a pokol teremtményeinek tartották, s kezdetben ez a tévhit is megbénította az ellenállást. (Erdnst D. Petrisch: Die Tatarisch–Osmanischen Begleitoperationen in Niederösterreich. In: Studia Austro-Polonica. 3. Redaktorzy: Józef Buszka, Walter Leitsch. Kraków, 1983. 220.)
60. A torzszülöttek nyilvánvaló képtelenségei ellenére azzal próbálták a képek hitelességét növelni, hogy híres magyar hadvezérek foglyaiként tüntették fel őket. Pl. Báthori Zsigmond tatár foglya (Országos Széchényi Könyvtár, A H. 2584. sz.), vagy Zrínyi Miklós tatár foglya. (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, Lt. sz. 11.722.); Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Bp., 1987. 46.
61. Beke Ödön: Kutyaféjű tatár. In: Etnographia. 1946. 90–91.; Dobos 1986. 51–52.

JÁNOS B. SZABÓ

Ein Entwurf der Geschichte eines Feindbildes Das Tatarenbild in Siebenbürgen 1241–1621

Im Gruppenbewußtsein der Gemeinschaften der sich zur Gesellschaft entwickelnden Menschheit wird den feindlichen Attitüden und den damit verbundenen – vermeintlichen oder realen – Kenntnissen und historischen Erinnerungen der Außenstehenden von je her ein bedeutender Platz zugewiesen.

Deren Gesamtheit, das sog. Feindbild stärkt die Kohäsion der Gruppen wesentlich und spielte daher in der frühen Geschichte der Gemeinschaften im Kampf ums Überleben eine wichtige Rolle. Über die ältere Form dieser Erscheinung kann uns das meiste die Untersuchung der heute nur noch im historischen Sinn bedeutenden Feindbilder Aufschluß geben.

In der Geschichte des Landes waren als böse Feinde vom 13. bis Anfang des 18. Jahrhunderts permanent verschiedene als Tataren bezeichnete Völker präsent, folglich auch im Bewußtsein der Ungarn. Das allgemeine Bild verschwand selbst nach der verwüstenden Tätigkeit der „Tataren“ nicht sofort, sondern veränderte sich eher langsam.

Siebenbürgen stand durch seine östliche Lage und durch sein Charakter als Grenzgebiet im intensiven Kontakt mit den als Tataren bezeichneten Völkern jenseits der Grenzen. Die frühe Form gewann das Feindbild der Tataren durch die Tatareneinfälle im 13. Jahrhundert und durch das feindliche Verhältnis mit dem Staat der Goldenen Horde. Die ältesten Quellen zeugen davon, daß man die bis dahin unbekanntem Angreifer nach der Niederlage im Jahre 1241 ins große Lager der Ungläubigen eingeordnet hatte, die als Strafe gegen das Christentum gesandt wurden. In der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts gelang es, die Tataren weiter hinter die Grenzen zu zwingen und die Erinnerung an diese siegreichen Kämpfe wurde nur noch im Sagenkreis um den heiligen König László (Ladislau) I. bewahrt.

Das 15. Jahrhundert brachte mit dem Sturz der Goldenen Horde auch die Auflockerung der früheren engen Kontakte. Im nächsten Jahrhundert erschienen in Ungarn die Krieger des Krimer Khans nur noch als Hilfstruppen des Osmanischen Reiches. Infolge des 15jährigen Krieges Ende des 16. Jahrhunderts wurden die Taten der Tataren als Maßstab der Grausamkeiten zitiert. Die Hauptzüge des Tatarenbildes waren: Schnelligkeit, beispiellose Lust am Zerstören, Brutalität, sogar Kannibalismus. In Siebenbürgen wurde dieses Bild erneut durch die an die inneren Konflikten Anfang des 17. Jahrhunderts als „Verbündeten“ teilnehmenden Tataren ins Leben gerufen. Ab dem Ende der 1650er Jahre verfeindete sich das Krimer Khanat mit Siebenbürgen und dem Volk wurde wieder Zerstörung und Leid seitens der Tataren zugefügt. Ungarn und auch Siebenbürgen wurden für lange Jahre zum Kriegsschauplatz, bis schließlich die europäischen Heere die Türken und ihre Tatarenverbündeten aus dem Land vertreiben konnten. Nach 1717 drohte dem Land keine Tatarengefahr mehr und die friedlichen Jahrhunderte veränderten die Gestalt der Tataren gewaltig. Im 19. Jahrhundert jedoch wuchs den Tataren auf westlichen Einfluß auch in den ungarischen Sagen Hundeköpfe auf den Schultern, auf südslawischen Einfluß wurden sie sogar zu kyklopsartigen Menschenfressern.

JÁNOS B. SZABÓ

To the History of an Enemy Image: A Draft
The Memory of the Tatars in Transylvania, 1241–1621

Mankind organizing into society has from the beginnings to this day allotted a very significant place in the group consciousness of its communities to various hostile attitudes towards outsiders as well as to the real or assumed knowledge and historical memories associated with them. Sets of these attitudes and informations, the so called enemy images, increased the cohesion of the groups to a significant extent, and thus played an important role in the early history of communities in their struggles for survival. The examination of enemy images that are of historical importance only can be revealing concerning the more archaic form of the phenomenon.

From the 13th century until the early 18th century, various peoples mentioned as "Tatars" were nearly continuously present in the history of Hungary and, therefore, in the public consciousness of Hungarians as well. The image in the public consciousness did not dissolve immediately after the "Tatars" had ceased their activities in Hungary but went through a series of slow changes. On account of its eastern position and the proximity of the frontier, Transylvania maintained more intensive connections with the peoples across the border called "Tatars".

The enemy image of the Tatars assumed its early form during the 13th century Tatar invasions and the hostilities with the state of the Golden Horde. The oldest records show that after the defeat in 1241 the until then unknown invaders were placed among the large group of infidels inflicted on the Christian world as a punishment. In the second half of the 14th century the Tatars were pushed farther away from the borders of Hungary, and the memory of these victorious struggles have survived in the Hungarian public consciousness of today in the legends surrounding the person of (Saint) Ladislas I, who had fought against the Cumans.

The collapse of the Golden Horde in the 15th century put an end to the previously close contacts. In the following century the warriors of the Crimean Khanate appeared in Hungary as the auxiliary troops of the Ottoman Empire. The atrocities committed by the Tatars during the Fifteen Years' War at the end of the 16th century were to be remembered for centuries as a measure of cruelty. The features the public consciousness holds of the Tatars include speed, unparalleled destructiveness, brutality, and even cannibalism. This image was created in Transylvania by the Tatar "allies" participating in the internal conflicts in the early 17th century.

After the 1650s the Khanate had openly hostile relations with Transylvania, and the people of the principality could again experience the destruction and sufferings caused by the Tatars. The territory of both Hungary and Transylvania became a theatre of war for many years before the European allies managed to drive the Turks and their Tatar auxiliaries out of Hungary.

After 1717 the Tatars never again threatened Hungary, and were reshaped by popular imagination in the memory of the people. By the 19th century, however, under Western influence, the Tatars grew canine heads in Hungarian legends, and sometimes, under Southern Slav influence, became cyclops-like cannibals.